

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב קמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע

פרשת וישלח, תשס"ד
מספר 526מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מעשה דינה בשכם*

מעשה דינה (בר' לד) הוא הסיפור הגדול הראשון הקורה בבית יעקב אחרי שובו לארץ כנען. הוא גם הסיפור הראשון העוסק ייחודית בבני יעקב, בדור שכמעט כולו נולד בגלות שבנכר, בבית לבן שבחרן. המעבר מן האבות הבודדים אל משפחה גדולה, מביא עמו בעיה: כיצד תגדל ותרבה המשפחה מבלי להתבולל בכנעני יושב הארץ. מעשה דינה ומעשה יהודה ותמר שבפרק לח, עוסקים בתסמונת ההתבוללות; וכן גם הערה בודדת ברשימת יוחסין: "ושאול בן הכנענית" (מו:י). סיפור יוסף מסמן את הפתרון לבעיה, שכבר נאמר לאברהם בברית בין הבתרים (טו:יג-טו): ירידה למצרים; בגלות שיש בה עינוי (השפלה) ועבדות – שם לא יוכלו להתבולל. אחר כך ישובו לכנען כעם גדול, היכול לכבוש את הארץ ולמלא אותה. הפסוקים האחרונים של פרק ל"ג הם מעין מבוא לפורענות שבפרק ל"ד. בהתקרבו לגבול כנען, אחרי שניצל מידו של עשו, בונה יעקב בית וסוכות (לג:יז), שהם אפיונים של ישיבת קבע, לעומת אברהם ויצחק שעסקו בצאן ומקנה והיו נוודים שהתהלכו בארץ לאורכה ולרוחבה (יג:יד-יז). מה גרם לו ליעקב להשתהות¹ ולאחר את שובו לבית אביו (למעשה: אוהלי אביו)? האם סבר שכבר הגיעה העת להתחיל לרשת את הארץ? או שמא רק ביקש מעט מנוחה אחרי תלאותיו בבית לבן ואחרי המפגש עם אחיו עשו?

אפיפיון שני של ישיבת קבע יש בקניית חלקת שדה על פני העיר שכם. שוב: אברהם ויצחק הנוודים לא קנו אדמות, חוץ מאחוזה קבר (כג) העתידה לקשור את הבנים שבשעבוד מצרים אל קבר האבות שבכנען.² הישיבה בחלקת השדה גורמת לטרגדיה שבהמשך: יש יחסי שכנות, הבת הולכת לראות ולהתחבר בכנות הארץ, והנכרייה חסרת הזכויות היא טרף קל לנסיך, בן מושל העיר. הנה תחילת ההתבוללות. וכדרך תהליכים - תחילתם באונס, והמשכם ברצון שבנישואי יהודה ובת שוע.

מכאן זעמם של אחי דינה על חטיפת אחותם ועינוייה: גם מעשה השפלה של גרים-זרים, גם פגיעה בכבוד המשפחה, וגם פגימה בעיקרון של אי-התערבות ביושבי הארץ; כל זאת בנוסף לאלימות שבה הותקפה האחות.

אלא שמשפחת יעקב לא יכלה לשער, שכגודל חשקו של הבן כך עומק חכמתו של אביו; את מעשה הביש של הבן השכיל האב להציג כעניין פוליטי, והציע נישואים דיפלומטיים בין בן נשיא הארץ לבתו של ראש שבט מכובד ועשיר, וכתקדים רצוי לקשרי נישואים בין שתי האוכלוסיות, תוך בניית סימביוזה בין איכרי שכם לרועים של בית יעקב, לטובת שני הצדדים.

בדרך של איפכא-מסתברא, על האיום של התבוללות ביושב הארץ גברו בני יעקב דווקא בקבלם את הצעת ההתבוללות, תוך הוספת תנאי המילה, המוקש שיכשיל את העסקה. כאשר בני יעקב התנו תנאי זה "במרמה" (לד:יג), בנוכחות אביהם ואולי בהסכמתו, מסתבר שלא התכוונו לכתחילה להרוג את כל הגברים בעיר. הם סברו שאנשי העיר לא יקבלו את התנאי, וממילא תבטל העסקה, ודינה תשוחרר ותוחזר לביתה.³

* על סיפור אונס דינה ראה גם מאמרים שפורסמו בדף השבועי בשנים תשנ"ח ותשנ"ט.

¹ עפ"י בראשית-רבה עח, טז, ומובא ברש"י על אתר: שמונה עשר חודשים.

² סוף אותה חלקת שדה שאף היא הייתה אחוזה קבר, ליוסף (יהו' כד:לב); כך כיוונה ההשגחה, אך נראה שיעקב לא כיוון לכך בעת הקנייה. להלן, כל מראי המקום הם מספר בראשית, אלא אם צוין אחרת.

³ עפ"י רמב"ן לד:יג; וכן רלב"ג בתועלת השישית לפרשתנו. י' פליישמן "היבטים חברתיים ומשפטיים בפרשת שכם ודינה [בראשית לד]", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום יג, ירושלים תשס"ב, עמ' 141 - 156, סובר שיעקב לא הסכים למרמה, ובלית ברירה, כדי למנוע התנגשות מסוכנת, הסכים לנישואי דינה לשכם בתנאי שיימול. איני רואה

תנאי המילה היה אמור להועיל גם אם אנשי שכם יאותו להימול, כי אם הנסיך התאוותן ימול עצמו, לא יוכל בינתיים להמשיך ולטמא את דינה; בינתיים - עד שיימצא הפתרון. מסתבר שבני יעקב חשבו על פתרון אלים רק אם אנשי שכם אכן יאותו להימול.

ואכן כך קרה. נשיא הארץ הפתיע שנית בחכמתו הדיפלומטית, והציג בפני שני הצדדים את סעיפי הברית המוצעת באופן שכל צד התרשם שהוא הוא המרוויח העיקרי בשותפות.⁴ היתרון שבברית עבור משפחת יעקב היה ברור: ממעמד של גרים חסרי זכויות, כפי שהוכח במעשה דינה, הם יהפכו לאזרחי הארץ. בפני אנשי שכם סיכם את העסקה: "מקניהם וקנינם וכל בהמתם הלוא לנו הם" (לד: כג),⁵ וזאת אם יתמלא תנאי פשוט: "בהמול לנו כל זכר כאשר הם נמלים" (לד: כב). "כאשר הם נמלים" - זוהי הסיבה לתנאי הזה, וזה המחיר שנצטרך לשלם תמורת כל הטוב שטומנת בחובה שותפות זו לאנשי שכם. באמירה זו ישנה גם נימה של הקטנת מחיר השותפות: הנה הם עומדים בזה, הם בריאים וחזקים, אין הדבר נורא כל כך. רק את הסיבה האמתית לבקשתו לא אמר חמור לנתיניו הנאמנים. את החשש מפני אבדן הייחוד האתני (ערלים מול מולים) הסיר חמור, בהימולו ראשון, "והוא נכבד בכל בית אביו" (לד: יט).⁶ וכך - תאוות היצר של הנסיך ותאוות הבצע של אנשי העיר, יחד עם כניעה מתוך סכלות, הם שהביאו עליהם את כיליונם.

הפרק חותם לא בתרועת נצחון ונקמה על אבדן הרשעים, ולא בווידי והתיישרות על הרג אוכלוסיה שלא נתחייבה בחיוב מיתה,⁷ אף אם אולי הייתה אשמה בשותפות שבשתיקה למעשה נבלה.⁸ הדו-שיח בין יעקב לבניו בסוף הסיפור (לד: ל-לא) מבטא את הלבטים שאנו מתלבטים בהם בבואנו לסכם את המעשה;⁹ לכאורה - מעין דו-שיח של חרשים: יעקב, אבי המשפחה והאחראי לקיומה טוען טיעון פרגמטי: "ואני מתי מספר ונאספו עלי והכוני ונשמדתי אני וביתי". הצעירים חמי המזג עונים לעומתו תשובה עקרונית-ערכית: "הכזונה יעשה את אחותנו"?

ואולם, לא בהכרח יש לראות אי-התאמה בין דברי האב לדברי הבנים. תחילת דברי האב - "עכרתם אותי להבאישיני בישב הארץ" - יש בה נימה מוסרית, והמשך דבריו "והכוני" וגו' יכול להשתמע כתוצאה, מעין עונש, לאי-מוסריות שברציחה. ואולם יש פרגמטיות גם בתשובת שמעון ולוי; על טיעון האב, שרק מתוך הבלגה ונמיכות קומה נוכל לשרוד בין עממי הארץ, הם עונים: בדרך זאת נהיה מושפלים בעיניהם, נתונים למשיסה בידיהם; ואכן, כזונה עשו את אחותנו, וכך ימשיכו לנהוג בנו כהפקר.¹⁰ רק אם ננקום בתוקף על כל פגיעה בנו נוכל לחיות ביניהם בכבוד.

לכאורה מצדיקה התורה בהמשך דבריה את טיעון הבנים: "ויסעו ותהי חתת א-להים על הערים אשר סביבותיהם ולא רדפו אחרי בני יעקב" (לה: ה). ואולם אילולא הרגו בני יעקב את אנשי שכם כולם, האם היה צורך באותה "חתת א-להים"? רלב"ג מבקש להצדיק - או לפחות להבין - את הרצח כמעשה הגנה: אילו החיו את אנשי שכם, היו אלה, אחרי החלימם מהמילה, רודפים אחרי בני יעקב, כדי להחזיר את דינה לעירם, וכדי לנקום מבית יעקב את חרפת המרמה שרומז.¹¹

שהדבר משתמע מהפרשה, שבה (ובבר' מט: ה-ז) מתרעם יעקב על האלימות הקולקטיבית והמופרזת, אך לא נשמעת בה כל הסכמה מפיו לנישואים עם הנכרי. עוד אעיר לגבי המאמר הנ"ל, שאכן תועד בו מנהג נישואי חטיפה במזרח הקדמון, אך גם תועד שמשפחת הנחטפת לעתים התנגדה, אם בדרך משפטית ואם באלימות (וראו שופ' כא: כ-כב: תחילה חטיפת הבנות, אחר-כך ריב משפחותיהן והדרך לפיוסן).

⁴ ראו רש"י לג: טז; לד: כא, וכן נחמה ליבוביץ, **עיונים בספר בראשית**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 265-267.
⁵ האירוניה בכתוב היא שבסוף אירע ההפך, ואת כל רכוש אנשי שכם לקחו בני יעקב (לד: כח-כט). המדרש בבראשית רבה (פ, ח) ל-לד, כג מבטא זאת במעין פתגם: "סברון למחפת ואתחפון", כלומר: ביקשו לגנוב בחשאי (מילולית: להכניס לחפתים של בגדיהם), ומהם עצמם נלקח במרמה. וכך גם רלב"ג בתועלת השביעית לפרשתו.
⁶ בהנחה, שהפסוק "ולא אחר הנער לעשות הדבר" (לד, יט) עוסק בביצוע המילה, כביאורו החלופי (אך בעיניו העיקרי) של אברבנאל על אתר; וכך מפרש רד"צ הופמן, וכך משתמע מביאור ספורנו על אתר. זאת לעומת ביאורו הראשון של אברבנאל, וכן כמשתמע מרוב הפרשנים; במפורש אומר זאת רד"ק: (התוספת "והוא נכבד בכל בית אביו" באה לנמק מדוע הבן שכם הופיע לפני העם יחד עם חמור אביו; הרי האב בדבריו לעם העלים את הסיבה האמתית להצעת הברית (שהייתה, כמובן, ידועה לעם), והופעת הבן יחד עם האב עלולה להסגיר סיבה זאת, וכך לעורר התנגדות בעם. אלא מכיוון שהבן נכבד בבית אביו, וכבר יוחד כיורש עזר, תוסיף נוכחותו משקל לטיעוני אביו. ואולי עוד: כיוון שיוורש עזר זה עתיד למשול בהם, יהיו אנשי העיר מוכנים למלא חפצו, אף (ואולי: בגלל) שיוודעים הם את הסיבה האמתית להצעה.

⁷ רמב"ן (לד: יג) דוחה את סברת רמב"ם (הל' מלכים ט, יד), שכבני נח נתחייבו אנשי שכם מיתה, על שלא עשו דין באנס.

⁸ כיוון שראה ולקח שכם את דינה בצאתה (וצאתו!) "לראות בבנות הארץ" (לד: א), היו הרבה עדים לחטיפה.

⁹ לגבי האמביוולנטיות בהערכה המוסרית ראו: G. Sarna, The Co-Divine Reader: Religious Responses to an open Bible, Nahala 2, 2000, pp 15-36.

¹⁰ לכיוון זה ניתן להבין את בראשית רבה פ, סוף.

¹¹ רלב"ג, בביאורו לפסוק לא, מניח שהיה ראוי להרוג רק את הנער שכם, ואולם אז היו אנשי העיר היו רודפים לנקום נקמתו, ולכן השכימו להרוג את כולם.

סמוך למעשה לא הייתה השעה כשרה שיוכיח בה יעקב את בניו, כמובא אגב מצוות תוכחה: כשם שמצווה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצווה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע.¹² כשאחותם הפגועה מוטלת לפנייהם, אין לב האחים פנוי לשמיעת תוכחה. לעומת זאת לבם קשוב לדברי אביהם על מיטת חוליו, ואז נוזף יעקב ב"שמעון ולוי אחים" (מט:ה): אחים לדינה ואחים בעצה אחת ביניהם, אשר "באפם הרגו איש" (מט:ו) – בשכם, בחרות אפם על התעללות שכם באחותם. אך גם "ברצונם", משייכך מעשה הנקם את אפם והיו במצב רוח מפויס של רצון,¹³ גם אז "עקרו שור" (שם) ממקומו,¹⁴ במעשה הביזה. כך, בדברי פִּרְדָּתו שבגלות מצרים, לשם הורדה משפחתו כדי למנוע התבוללות בכנען, סוגר האב הזקן את המעגל שנפתח בשכם, בעת פיתוי ההתבוללות הראשון על אדמת כנען.

מנחם בן ישר
המחלקה לתנ"ך

הדף מופץ בחסות קרן הנשיא לתורה ולמדע

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע. כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

¹² ראו יבמ' סה, ע"ב, ומקבילות.

¹³ פירשתי "רצון" כמשמעו המקראי הקלסי, ריצוי ונשיאת פנים, "רצון" בא כניגוד של "אף" גם בתה' ל:ו.